

Koen

Bos domestica (Bos taurus)

*Kalve går
ud af stalden.
Maleri af
Th. Philipsen.*

Navne, heraldik, kalkmalerier; oldtid og middelalder s. 80; kvægbruget i 1600- og 1700-t 80; kvægsten 81; forædling, danske kvægracer 82; kvægbestanden 82; mælkeydelse, smørproduktion og -eksport 83; handel med stude 84; okser som trækdyr 91; røgt og pleje 94; drægtighed 96; kælvning 100; kalven 103; ud- og indbinding 104; diverse overtro 105; stemmetydninger 109; varslor, spådomme 110; sagn 111; eventyr, molbohistorier 115; skik 115; børneleg 117; anvendelse af kropsdele 117; gåder 121; ordssprog, talemåder, mundheld 122; prosa og poesi 128.

Ko fællesgermansk, ældste dansk d.s., oldnordisk kyr, færøsk *kugv*; af germansk *kwo*, oldindisk (sanskrit) *gaub* 'okse', indoeuropæisk *gou* 'okse'; hertil hører atin *bos*, græsk *bous* og bus 'ko', som sikkert oprindelig var lydord efterlignende brølet (1).

Som persontilnavn (*Kou*); Kofod, Kofued, -foged m.fl. 1300-t ff, særlig alm. på Bornholm. Indgår i stednavne: Kvong (*Kowangh*) o. 1325ff Ribe amt, Koed 'skov med køer' 1343ff Djursland, Korup 1369ff Tønder a., Kokær 1452ff Sønderjylland, Kvosted 1529ff Viborg a., Kvorup 1582ff Vendsyssel, Kobakke 1683ff Randers a., Kogang 1704ff flere lokaliteter i Sønderjylland, måske i Kodal 1547ff Ringkøbing a. (2); Kohave mange steder.

Navngivne sten: *kostenen* ved Strynø, ved lavvande ligner dens opragende del et dyrs ryg; *gråko* meget stor sten (sprængt 1870) i kæret v.f. Vrensted kirke, i nærheden lå den mindre *gråkalv*; *den grå ko* i eng ved Emmerbaeks udløb, Horne s. Vendsyssel; *store og lille grå ko* to opragende sten, der lå på Skrolleshede mellem Vollerup og Stenum jorder; *den hvide ko* ved udsigtstårnet i Ulfborg plantage, man sagde det var en ko tilhørende bjergmanden (sagnvæsen) i Stjernehøj; *koen* stor sten på Nr. Hammer, Bornholm (3).

Okse (ko, tyr og kvie betragtet som slagtekvæg, forhen det gildede handyr) fællesgermansk, gammeldansk uxæ, oxæ (nyere øksne, øksen), oldnordisk uxi, oxi; af germansk uhsan beslægtet med indoeuropæisk uksan 'handyr, avler', oldindisk uh-sa; ordet hører til indoeuropæisk ukus 'besprøjter, -fugter', dets oprindelige betydning var '[sæd]-sprøjteren, avleren' (4).

Som personnavn (Oxe) 1300-tff, uradelsslægt med halv rød okse i våbnet (5); sagn: en rig og anset mand ved navn Per Stud byggede Gisselfeld og Vallø med en underjordisk gang imellem dem; da kongen hørte om det, kaldte han ham til sig og spurgte ham: »Hvad hedder du?« Kongen fik svaret: »Man kalder mig Per Stud« og sagde: »Så skal du herefter hedde Peder Oxe!« (6).

Indgår i mange stednavne: Okseøer 1231ff Holbøl s. Sønderjylland, Øksendrup (Okstorp) 1327ff Svendborg a., Oksenvad 'vadested for okser' 1390ff Salling, 1404ff Sønderjylland, Oksenhede 1408ff Vendsyssel, Oksbøl 1429ff flere lokaliteter i Sønderjylland, Okslund o. 1525ff Ribe a., Oksfeld 1532ff Ringkøbing a., Oksenballe 1541-1844 Århus a., Øksenkær 1572-1786 Svendborg a., Oksenbjer-ge 1578ff Vejle a., Okslund 1579ff Ringkøbing a., 1683ff Sønderjylland, Oksenbøl 1598ff Thy (7).

Kreatur 'skabning' (af latin creare 'skabe').

Kvæg (og hornkvæg), gammeldansk qwegr, måske lån fra plattysk quck 'hornkvæg', hørende til verbet queck, quik, dansk kvik 'levende, livlig', den oprindelige betydning var altså 'levende skabning' jf. oldnordisk kvikfe, gammeldansk kuikfæ 'leven-de gods, ejendom' (modsat »liggendefæ«); heraf skældsordet kvaj (8).

Fæ (også om husdyr i alm.) oldnordisk fe 'kvæg, gods', beslægtet med dyrenavnet får: af germansk fehu 'ulddyr, kvæg' (indoeuropæisk pek 'rykke hår af') (9).

Hoved, gammeldansk høuæth, lån fra plattysk hö-vet og samme ord som haupt 'hoved'; som person-tilnavn (Høweth) 1400-t.

Nød, ældre dansk not, oldnordisk naut, beslægtet med verbet nyde, grundbetydningen var 'det man nyder = har rådighed over, ejer'; på Lolland skældsord til kreaturer, på Falster nedstættende om uvan ko eller tyr (10); som personnavn (Not) 1100-t; i stednavnet Nødebo 1228ff (Notaboda) NSjælland.

Kræ med uvis sproglig herkomst, ordet kan være beslægtet med jysk kræg 'syg, stakkel', norsk krek 'magert dyr'.

Buko alm. (11), hornhoppe, den bredmulede (12), Færøerne: langhøla (noanavn); kæltringesproget: kromek, -mæk, krummik (13).

Grå ko: grås alm. i VJylland (14); tyk ko: bærmetønde; mager ko: skrimpe SSjælland, Lolland o. 1840 (15), måske beslægtet med at skrumpe jf. jysk skrumpe 'dårligt kreatur'; meget mager ko og ko, som ikke bliver drægtig: rejling, ræling, rajsæl Middelsom h.o. 1840, Mors o. 1810-40; Vendsyssel o. 1885 (16); gold ko: gelstrupper o. 1700ff til jysk gelde 'gold', men med ordspil på et landsbynavn (17).

Kalde- og kælenavne: bos, bosse alm.; sta bos! sagde jydepigen til koen, hun snakkede latin (18); bus, busse Vendsyssel, Fyn, Tåsing, Møn, Falster, Lolland; hop og kop Vendsyssel, SFyn, Langeland, VLolland; kobos NJylland, Sejerø (19); kos Vendsyssel; mua Færøerne; musse Fyn, Fakse, ØMøn, Lolland (20).

Kvie (ung ko, der ikke har kælvet) fællesnordisk, ældre nydansk queye, qwie etc., oldnordisk kviga (jf. kvigr 'ung stud'); af germansk kvigon, som kan være beslægtet med ordet ko (21); som personnavn (Kwigha, Quieæ etc.) 1300-1400-t (22); i stednavne: Kviesgård 1439ff Ringkøbing a., opkaldt efter adelsfamilien Quie, Kvieholm 1683ff i Viborg (23).

Ungbæst SSlesvig (24), gante 'nar, tåbe' toårig kvie, som ikke blev drægtig (25).

Kalv fællesgermansk, ældste dansk kalf, oldnordisk kalfr; a) beslægtet med oldengelsk (700-1100) eilforlamb 'hunfår', med græsk delphax 'gris', delphis 'marsvin', oldindisk (sanskrift) garbha 'mo-derliv, foster, unge', ordets grundbetydning var måske 'det runde, hælvede, svulmende' (26); b) af germansk kalba, hørende til indoeuropæisk geleb 'trykke sammen' og latin globus 'kugle, klump' (27).

Som personnavn (Kalf) 1200-t, fire adelsslægter, den ene med en kalv i våbnet (28); indgår i mange stednavne: Kalvehave 'indhegning til kalve' o. 1250ff SSjælland (og en lang række andre lokaliteter, se nedenfor), Karlslunde 1257ff (Kalfslund) Roskilde a., Karise 'krat med kalve' (kan også være hjortedyrsunger) 1261ff Præstø a., Karlsholte 1296ff (Calfsholte) 'lille skov med kalve' Holbæk a., Kalø 1320ff Djursland, Kalvslund 1325ff (af mandsnavnet Kalf) Tønder a., Kalhave 1369ff Skanderborg a., Kaslunde 1455ff (Kalslunndth) Assens a., Kalvehave 1493, 1622 VLolland, Kalvehavegård 1496ff VLolland, Kallø 1498ff Lolland, Kalsbøl 1546ff Vejle a., Kallemosegård 1572ff VLolland, Kalvehave 1607ff Løgumkloster landsogn, Kalvø 1692ff SFalster, Kalv 1697ff lille holm i Kalveboderne ved Amager, Kalvekær 1746ff i Almindingen Bornholm, måske i Kallemose o. 1525ff på Femø (29).

Kalde- og kælenavne: bøkalv alm., bøsse Fyn, Tå-

singe, Ærø, Møn, Lolland; *gaise* Als, *kibs* Horns h., *kip(pe)*, *kipkalv* alm., *kipse* Langeland, måske beslægtet med tysk dialektord *kippe* 'nyfødt kalv' (30), *kyb*, *kybbes* Bornholm, *kvse* Mols, *møs* Vendsyssel, *nibs(en)* Horns h. (31), *søjt* Sundeved (32).

Tyr fællesnordisk, gammeldansk *thior*, *thiyr*, oldnordisk *þjorr*, færøsk *tarvir*, gammel tyr *ursi*; af germansk *þeura* og sandsynligvis omdannet af den indoeuropæiske ordrod, som er oprindelsen til latin *taurus* 'tyr', ordet er beslægtet med (at) styre og stor, den oprindelige betydning af tyr kan have været 'den tykke, kraftige' (33).

I stednavne: Tyrsholt 1484-1772 Randers a., Tyrholm 1486ff Åbenrå a., Tyregård (bebyggelse) 1542ff Ringkøbing a., Tyreøjet (vandhul) 1668-1798 ØSkerninge s., SFyn, Tyremade (bytyrens eng) 1792ff Vilstrup s., Sønderjylland, måske i Tyrholm 1775ff Simmersted (36); *tyrstenen* i Pedersker s., Bornholm, en mand forfulgt af en tyr skal have reddet sig ved at løbe rundt om stenen (37), sten med samme navn i Nylarsker s., nogle børn reddede sig fra en tyr ved at springe op på stenen (38), sml. s. 114. De dybt rungende kirkeklokker i Årby og Rørby VSjælland blev kaldt *tyrene*, i et sagn jog de en havtrold bort (38a).

Bul, bulle, bolle, bøl – avlstyr i Sønderjylland, i det øvrige Jylland er tyr gildet som voksen; beslægtet med oldnordisk *boli*, engelsk *bull* og tysk *bulle* (39); heraf: koen er bollet = har været til tyr (40), vulgært: *bolle* 'have samleje'.

Bagstikker o. 1700, *sultan* (den holder harem) 1864, *spillemand* (den brummer), *kærnemælksko* Sjælland (kærnemælk kaldes tyremælk) (41), *kalvefader* Anholt (41a).

Stud (kastreret tyr) fællesnordisk, gammeldansk d.s., ældre dansk *stuut* svarende til norsk og svensk dialektord *stur*; ordets oprindelige betydning var 'dyr med stumpe horn' (42); som persontnavn (*Stut*) 1300-1600-t (42a); i stednavne: Studstrup 1491-1660 Randers a., 1524ff Viborg a., Studeby 1729ff, Studebakke 1825, Studedal 1569ff og Studeby o. 1730ff Bornholm, Studsgård 1683ff Ringkøbing a., måske i Studsgård 1595ff Nr. Nissum s., Studehave 1682ff MLolland (43); *studene* to klippeblokke ved Hammeren på Bornholm (44).

Heraldik: okse, okse- og tyrehoved indgår i mange våbenskjold, således for jyske uradelsslægter 1283ff, for Peder Oxe 1408-1577, den pommerske uradelsslægt Reedtz (kom til Danmark 1572), 1679ff for slægten Benzon, den mecklenborgske uradelsslægt von Plessen (til Danmark ultimo 1600-t), 1700ff for den senere greveslægt von Hol-

stein til Furiendal, for Frederik Rostgaard til Krogerup (adelspatent 1702), slægten Raben-Levetzau (grevepatent 1734), 1828ff for slægten von Holstein-Rathlou; koben i skjoldet for væbner Kofod 1378 (45).

Oksehoved i adelige sigiller 1300-1500 (46); okse i slagterlavs segl: Odense, København 1500-1800-t, Helsingør 1600-1700-t, i Københavns garverlavs segl 1700-t (47).

Kalv i Kalvslund herreds segl 1300-t (48), to oksehorn (1610), et oksehoved (kendt 1648ff) i Hornum herreds våben og en rød ko i Nørhald herreds segl 1655 (49). Okse i Røddovre kommunes våben 1938 (fra adelsslægten Oxes våben); andre kommunevåbner: Bov 1961ff to okser på en bro, hvilket symboliserer den gamle oksevej gennem kommunen ligesom tre oksepander i Rødekro 1970ff; Hedensted 1971ff et oksehoved, kvægbrug var det vigtigste lokale erhverv, og Spøttrup 1972ff en stud, der var Sallings vigtigste husdyr og salgsvarer. Kalkmalerier: Vester Broby kirke o. 1300 (i skabelsessceneri), Højby o. 1380 (døde rider på en ko), Fanefjord o. 1480 (skabelsen), Sværdborg o. 1500 (to mænd med en ko), Ågerup o. 1500 (skabelsen), Gjerrild og Hyllested o. 1500 (Adam pløjer med studen) (50).

LITTERATUR: (1) 505 201; (2) 130 4,273; 6 11,284; 15 369; 16 16; 18 129, endv. 10,160,403; 362 3,80; (3) 130 10, 71 og 15, 369; 722 1928,81; 503 18f; 633b 221,115,307f; 271 1910,45; 131 1906/31^b:1209; (4) 505 277; (5) 314 2,2, 792; (6) 688 2,16f; (7) 130 4, 27,364; 6 544; 7 393; 8 63; 9 17f sml. 36; 12 81; 13 158; 15 233; 17 440,584, sml. 590 – endv. 1,41; 3 113,166; 6 152,531,553; 16 152; 362 2,98,148; (8) 505 214f; (9) 505 120; 547 6,288; (10) 547 15,223; 137 1,1927,98; 180 376; 398 9,585; (11) 547 3,96 (1852ff); (12) 71c 295; (13) 644 12,1889,75; 475 453; (14) 178b 1,507; (15) 461 499; (16) 628 341; 461 460; 248 267; (17) 71b 60, 71c 295; (18) 644 1,52; (19) 461 70; 178b 2,274 (Thy); 360 (o. 1825ff); (20) 180 346; 137 1,101-04; 331; (21) 547 10,917; 505 265; (22) 314 2,1,634f; (23) 130 9, 4; 17,1 84; 314 2,1,635; (24) 63 1,104f; (25) 51 29/5 1868; 239 221 (NVSjæll.); (26) 547 9, 1128; (27) 505 184; (28) 314 2,1,530-32; (29) 130 3, 153; 11 9,23; 12 219; 16 87,220; 362 1,63f; 2 70; 3 73; 237b 2,341f; (30) 547 10,353f; 505 189; (31) 199b 48; (32) 178b 2,79; 137 1,101; 331; (33) 505 432; 547 24,1315; (36) 130 4,89f,406; 6 99; 15 74; 17 404; 18 21; (37) 131 1906/23:683; (38) 130 10,194f; (38a) 390f 1,420; (39) 547 3,101; (40) 178b 1,103; (41) 71c 295; (41a) 331; (42) 547 22,565; 505 390; (42a) 314 2,2,1087f; (43) 130 9,104; 10 170,318; 11 124; 17 31f,324; 362 1,116; (44) 633b 169; 130

16,74; (45) 3 56f, 75, 83f, 92, 330, 342, 439, 485, 539; (46) 558 7, 17, 48; 690b 16f; (47) 238 30, 58; (48) 238b 19; (49) 690 54, 57; (50) 626 133, 156, 191, 198, 218, 310, 318.

OLDTID OG MIDDELALDER

De ældste skeletrester af tamoksen er fra begyndelsen af yngre stenalder og fundet i bopladsen i Åmosen VSjælland. At tamoksens knogler opræder pludseligt og i forholdsvis store mængder i stenalderens affaldsydnger – tilmed repræsenterende flere typer eller racer – er et stærkt indicium for, at datidens tamokse var et husdyr indført sydfra og ikke en lokalt domesticeret vild- eller urokse. Stenalderkoen var omrent på størrelse med urokseen og havde lange, kraftige horn.

Gennem bronze- og jernalder aftager størrelsen. Jernalderens stalde var små med korte båse, i dem har næppe stået mere end 4-5 kører, der først og fremmest blev holdt som trækkraft. Knoglefund fra 1. årh. e.Kr. (i Bukkerup og Turup VFyn) og 4.-5. årh. (Rislev SSjælland) er fra de mindste kører overhovedet kendt fra forhistorisk tid her i landet; deres harmoniske knoglebygning tyder imidlertid på, at det ikke var en degenereret okse, men et sundt dyr der kom hertil i romersk jernalder (1). »Koen skaber det første kulturlandskab, hyrdens, som det sidenhen, i jernalderen, er koen, som gør et nyt bondefremstød muligt« *Martin A. Hansen* (2).

I hedenolds mytologi kørte Nerthus (moder Jord) i en vogn trukket af kører (3). Fund i moser af tyrefigurer og -hoveder af bronze, således 1969-70 ved Farsø to ens figurer, tyder på en tilbedelse af tyrens styrke og potens og at den blev ofret til en frugtbarheds-gud (4).

Middelalderens kører var helt dværgagtige, ikke meget større end en velvoksen ged, og de vejede ikke over 150 kg. Knogler af en ko fra o. 1400 fundet i St. Valby ved Slagelse stammer fra et dyr med kun 102 cm skulderhøjde; til sammenligning måler en nutidig jerseyko ca. 120 og en ko af rød dansk malkerace ca. 130 cm i skulderhøjde. Man formoder, at det (ligesom for svinenes vedkommende) skyldtes den meget dårlige røgt og pleje. Bøndergårdene havde gennemsnitlig 2-3 kører, herregårde op til 30, kun på enkelte klostergårde og kronens ladegård var kvægholdet større (5). Valdemar II Sejr (1202-41) skal have haft bl.a. 9.855 okser som årlig indtaegt (6).

Der er bevaret mange stalde fra landnamstiden (o. 1000 e.Kr.) i Grønland. En af dem havde plads til 12 kører i to rækker adskilt af en smal midtergang med afløb. At dømme efter staldens dimensioner var kørerne knap halvt så store som nutidens i

Grønland (7). I to stalde ved bispesædets gård i Gordor kan have stået over 100 kører; den ene stald måler 65,5×4,2 meter (8).

LITTERATUR: (1) 274 54; 441 146, 161, 189f; 520 87f; 539 66, 29 202; 399 1961, 93f; (2) 263e 38 sml. 125; (3) 96 122; (4) 473 35f sml. 636 125f; (5) 416 62; 398 9, 582f; (6) 108 25; (7) Grønland 1, 1953, 356f; (8) 728 11/10 1962.

KVÆGBRUGET I 1600- OG 1700-T

Hornkvæg holdt man mest som trækdyr og kødleverandør, da mælkeydelsen var minimal. Det årlige forbrug af oksekød pr. voksen indbygger blev i begyndelsen af 1500-tallet anslået til ca. 275 pund (137 kg), og det kvantum svarede vel i de fleste egne til, hvad en slagtefærdig okse vejede (1). På øerne havde hver gård højest 5 stk. kvæg plus tillæg, i jyske egne med megen eng var antallet noget større og dyrene som regel i bedre foderstand.

Du husker godt det magre kvæg,
som byens bønder drev til vands
fra ævredstubbens trange kost,
tre, fire, fem vel kun til mands
fra hver af byens gårde.

Lauritz Larsen (2)

Nogle herregårde havde en stor kvægbesætning, således var der på Abrahamstrup (nu Jægerspris) 125 kører i 1599, på Antvorskov 1609 40 kører og 1630 på Københavns ladegård 247 kører og kvier, ved gården var 1623 indrettet en malkeplads til 300 kører (3). Men en optimistisk skildring 1656 af kvægbruget skal sikker tages med forbehold: »Er ikke markerne og græsninger oversæt med kører, okser, stude, får etc., så landets almoe kan være noksom forsynet ikke alene med nødtørftig føde og af deres uld, huder og skind til tarvelig klæde, men der desforuden årlig afhændes og udføres mange tusinde okser af Danmark og mange skibslaster kød, smør, talg, huder og skind fra Norge til fremmede lande« (4).

I 1700-t var bøndernes kvæghold stadig meget lille, først mod århundredets slutning nåede en almindelig bondegård op på 8-10 kører, og mælkeydelsen var steget. Formentlig har kun halvdelen af de sjællandske husmænd haft kvæg, mens husmandskører var hyppige i Jylland (5). På Fyn og Lolland-Falster holdt bøndergårdene gennemsnitlig en ko pr. td. hartkorn (i fynske skovgne to), for større ejendomme i Holbæk amt opgives en ko for hver 4 td. land, på mindre én for hver 5-6 td. land (6). En almindelig sjællandsk fæstegård havde 1-2 kører, undertiden ingen, derimod altid 6-8 heste. De nye